

Česká národní strategie otevřeného přístupu k vědeckým informacím

Jiří Kotouček

Technologické centrum Akademie věd České republiky

kotoucek@tc.cz

INFORUM 2016: 22. ročník konference o profesionálních informačních zdrojích

Praha, 24. – 25. 5. 2016

Abstrakt

Příspěvek pojednává o přípravě české národní strategie otevřeného přístupu k vědeckým informacím. V první části shrnuje důvody pro vytvoření alternativního modelu sdílení vědeckých informací v podobě otevřeného přístupu. V druhé části vypočítává dokumenty, které podporují otevřený přístup na úrovni EU i ČR. Třetí část se věnuje představení pravidel otevřeného přístupu v rámci programu Horizont 2020, tedy nejdůležitějším zdroji financování vědy na úrovni EU. Závěrečná část shrnuje situaci v ČR a představuje možný budoucí vývoj v oblasti otevřeného přístupu na národní úrovni.

Východiska otevřeného přístupu

Již dlouho bylo zřejmé, že zavedený model publikování vědeckých informací není dlouhodobě udržitelný. Články informující o vědeckých výsledcích jsou v klasickém publikačním modelu otisknuty po proběhnuvším recenzním řízení v periodiku, které je čtenářům dostupné za pravidelný poplatek ve formě předplatného. Situace se nicméně dostala do bodu, kdy většinu významných periodik ovládá několik málo hráčů na trhu, kteří mají schopnost neustále navyšovat ceny předplatného. Univerzity a veřejné výzkumné instituce, pro které je přístup k aktuálnímu vědeckému poznání zcela zásadní, jsou pak nuceny zvyšující se prostředky vynakládat, aby zajistili svým výzkumným pracovníkům kontakt se současným poznáním. Kdo není předplatitelem, má velmi ztížený přístup k informacím. Pro řadu institucí začaly znamenat zvyšující se náklady velké obtíže.¹ Odpověď určité části vědecké veřejnosti, která nebyla ochotna vynakládat obrovské finanční částky na předplatné, dokonce spočívala v protiprávním jednání. Objevily se případy zveřejnění velkého množství vědeckých článků ke stažení zdarma, čímž došlo k porušení především práv výše zmíněných vlastníků velkých periodik. Nejznámější je pravděpodobně webová služba Sci-Hub, kterou založila kazachstánská vědkyně Alexandra Elbakyan, jako výraz odporu proti vysokým platbám za vědecké články.² Služba obsahující desítky milionů článků čelí žalobě ze strany společnosti Elsevier, jednoho z největších vydavatelů vědeckých časopisů.

Celá výše nastíněná situace je problematická především z jednoho hlediska. Velká většina vědecké literatury je založena na výsledcích výzkumu, který je financován z veřejných prostředků. Vytváření vědeckých výsledků je tedy hrazeno z peněz daňových poplatníků stejně jako úhrada předplatného. Vědci jsou tedy veřejností placeni za provádění výzkumu a vytváření publikací o jeho výsledcích a stejná veřejnost následně financuje vysoké platby za předplatné, aby vědcům umožnila se seznámit s pracemi jejich kolegů. Subjekty, které z této situace profitují, jsou především velcí vydavatelé, kteří jsou v tomto systému nepostradatelným článkem.

Počátkem tisíciletí se proti tomuto systému, na kterém trátí především veřejnost a vědci samotní, postavilo hnutí vědců a knihovníků, které přišlo s alternativním modelem. Vzhledem k rozvoji

¹ Odpor proti neustálému zvyšování ceny předplatného se ozýval i z nejnámennějších univerzit. Viz <https://www.theguardian.com/science/2012/apr/24/harvard-university-journal-publishers-prices>

² Více viz: <http://bigthink.com/neurobonkers/a-pirate-bay-for-science>

informačních technologií, se kterým ruku v ruce kráčí mnohem snadnější šíření informací, se rozhodli definovat alternativní model vědeckého publikování, který nazvali otevřený přístup (také „open access“ nebo „OA“). Hnutí bylo formováno postupně třemi významnými dokumenty. Jedná se o Budapešťskou iniciativu otevřeného přístupu (2002), Prohlášení o otevřeném přístupu z Bethesda (2003) a konečně Berlínskou deklaraci otevřeného přístupu (2003). Podpisem posledního jmenovaného dokumentu se jednotlivé instituce mohou zavázat k vytváření podmínek pro podporu otevřeného přístupu.

Poskytování otevřeného přístupu k vědeckým publikacím je možné provádět ve dvou formách. První je tzv. zelená cesta, druhým tzv. cesta zlatá. Vzhledem ke skutečnosti, že kvalita článků vybíraných do časopisů, je kontrolována v průběhu tzv. recenzního řízení, nemohly být časopisy z procesu publikování zcela vyčleněny. Zelená cesta (nebo autoarchivace) spočívá v uložení a bezplatném zpřístupnění článku prostřednictvím online repozitáře široké veřejnosti. Toto zpřístupnění může být o určitý čas odloženo, pokud to požaduje smlouva uzavřená s vydavatelem článku. Zlatá cesta pak využívá přímo tzv. otevřených časopisů, tedy takových, které články sami publikují v podobě, která je široké veřejnosti dostupná zdarma prostřednictvím internetu.

Politické a právní základy otevřeného přístupu k vědeckým informacím v EU a ČR

Změny týkající se šíření vědeckých informací zaznamenala nedlouho po vyhlášení Berlínské deklarace i Evropská komise (také „EK“). Již v roce 2004 zahájila studii zabývající se efektivním publikačním systémem v evropském výzkumu. Postupem času se Evropská komise přiklonila k otevřenému přístupu jako způsobu, kterým by se měly v rámci evropského výzkumu šířit informace. Otevřený oběh znalostí je jednou z pěti priorit Evropského výzkumného prostoru. Otevřený přístup k vědeckým informacím je rovněž jedním ze základních prvků odpovědného výzkumu a inovací, na něž je kladen důraz v rámcovém programu Horizont 2020. Otevřený přístup k vědeckým informacím se stal nedílnou součástí zásadních strategických dokumentů EU, mezi které patří především:

- Dokument *Digitální agenda pro Evropu*³, který definuje politiku otevřených dat pokrývající celý rozsah informací, jež jsou veřejnými organizacemi v EU vytvářeny, shromažďovány a financovány.
- Dokument *Výzkum a inovace jako zdroje obnoveného růstu*⁴ definuje evropskou politiku a programy EU pro výzkum a inovace.
- *Sdělení EK Posílené partnerství Evropského výzkumného prostoru pro excelenci a růst*⁵ definuje evropský výzkumný prostor (ERA) jako jednotný výzkumný prostor otevřený světu, založený na vnitřním trhu s volným pohybem výzkumných pracovníků, vědeckých znalostí a technologií. Jednou z předpokládaných klíčových priorit k dosažení tohoto cíle je otevřený přístup k vědeckým informacím.
- Principy těchto politických dokumentů jsou přesněji definovány ve sdělení Evropské komise *Cesta za lepším přístupem k vědeckým informacím: Jak zvýšit přínosy veřejných investic do výzkumu*⁶.

Zásadním dokumentem se pro členské státy EU stalo *Doporučení Komise ze dne 17. července 2012 o přístupu k vědeckým informacím a jejich uchování*⁷. EK v tomto dokumentu doporučila členským státům vytvoření národních politik, které by měly podporovat a prosazovat otevřený přístup k vědeckým publikacím a výzkumným datům z výzkumu financovaného z veřejných prostředků. Tyto národní politiky by měly vést k vytvoření a realizaci politik otevřeného přístupu stanovených

³ Dostupné z: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX:52010DC0245>

⁴ Dostupné z: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX:52014DC0339>

⁵ Dostupné z: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX:52012DC0392&qid=1412680945952>

⁶ Dostupné z: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX:52012DC0401>

⁷ Dostupné z: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX:32012H0417>

poskytovateli finanční podpory na výzkum i v samotných výzkumných organizacích, a to koordinovaně na národní i evropské úrovni.

V *Doporučení* se uvádí, že otevřený přístup k vědeckým publikacím by se měl rovněž stát obecnou zásadou u projektů financovaných rámcovými programy EU pro oblast výzkumu⁸. Otevřený přístup k vědeckým informacím se stal základním způsobem šíření informací o výsledcích projektu financovaných z rámcového programu Horizont 2020 a je popsán v *Narižení o zavedení H2020*⁹ a modelových grantových dohodách.

Na výše uvedené aktivity v podpoře otevřeného přístupu k vědeckým informacím navazuje EK dalšími aktivitami směřujícími k podpoře otevřené vědy¹⁰, ale také financováním řady projektů¹¹.

Na aktivity a výše uvedené dokumenty EK reagovala na národní úrovni Rada pro výzkum vývoj a inovace (také „RVVI“), která na svém 291. zasedání dne 28. února 2014 přijala v souladu s požadavky EK doporučení *Otevřený přístup (Open Access) k publikovaným výsledkům výzkumu financovaného z veřejných zdrojů v ČR („OA Doporučení v ČR“)*¹². Jeho součástí jsou požadavky týkající se:

- přijetí české národní strategie otevřeného přístupu;
- podpory národní strategie otevřeného přístupu ze strany poskytovatelů finanční podpory v oblasti výzkumu a vývoje; poskytovatelé navíc mají ve svých programech podpory otevřený přístup vyžadovat;
- přijímání institucionálních politik otevřeného přístupu výzkumnými organizacemi včetně podpory budování institucionálních repozitářů, zabývání se výzkumnými daty a vyzývání vlastních výzkumných pracovníků ke zveřejňování výsledků svého výzkumu v otevřených časopisech nebo repozitářích.

Aktivity související s prosazováním iniciativy Open Science se staly jednou z priorit nizozemského předsednictví Evropské rady. Tato skutečnost se projevila na konferenci Open Science, která se konala ve dnech 4. a 5. dubna v Amsterdamu. Výstupem konference je dokument nazvaný *Amsterdam Call for Action on Open Science*¹³, který obsahuje konkrétní aktivity, které by měly vést k prosazování větší otevřenosti vědy, a bude předmětem jednání Rady pro konkurenceschopnost na jejím zasedání v květnu 2016.

Pravidla rámcového programu Horizont 2020 týkající se otevřeného přístupu

Jak již bylo naznačeno výše, jedním z nejdůležitějších kroků, které pro podporu otevřeného přístupu učinila Evropská komise, byla implementace otevřeného přístupu k vědeckým informacím do pravidel rámcového programu H2020, což je zdaleka nejvýznamnější program financující vědu na území Evropy. Při výkladu budeme vycházet z modelové grantové dohody pro výzkumné a výzkumné a inovační projekty¹⁴. Tato pravidla by pak měla sloužit jako základ pro vytváření národních strategií otevřeného přístupu, kdy by měla být analogicky aplikována poskytovateli podpory na její příjemce.

⁸ Kromě jiného také na základě zkušeností s realizací pilotního projektu otevřeného přístupu v 7. RP, *Open Access Pilot in FP7*, http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/open-access-pilot_en.pdf

⁹ Nařízení Evropského parlamentu a Rady (EU) č. 1291/2013 (ze dne 11. prosince 2013), http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/legal_basis/fp/h2020-eu-establact_cs.pdf

¹⁰ Open Science, <http://ec.europa.eu/research/openscience/index.cfm>

¹¹ Jedním z těchto projektů je projekt 7. RP PASTEUR4OA, Open Access Policy Alignment Strategies for European Union Research, <http://www.pasteur4oa.eu/>, jehož cílem je podpora vytváření politik otevřeného přístupu v souladu s Doporučením Komise ze dne 17. července 2012 o přístupu k vědeckým informacím a jejich uchovávání, především na úrovni poskytovatelů podpory na výzkum a na úrovni výzkumných organizací

¹² Dostupné z: <http://www.vyzkum.cz/FrontClanek.aspx?idsekce=708836>

¹³ Dostupné z: <http://english.eu2016.nl/documents/reports/2016/04/04/amsterdam-call-for-action-on-open-science>

¹⁴ Dostupné z: http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/mga/gga/h2020-mga-gga-multi_en.pdf

Je účelné využít pravidel, na kterých již panuje široký konsensus. Navíc bude pro příjemce podpory, tedy vědce, mnohem jednodušší řídit se stejnými povinnostmi ve vztahu k národním i mezinárodním grantům.

Striktní povinnost aplikovat režim otevřeného přístupu se týká vědeckých recenzovaných článků pojednávajících o výsledcích projektu financovaného z prostředků programu H2020. Doporučuje se však zpřístupňovat prostřednictvím otevřeného přístupu i monografie a další práce. Pravidla umožňují aplikovat zlatou i zelenou cestu otevřeného přístupu. Příjemce je povinen článek ve verzi po recenzním řízení (tzv. postprint) uložit do online repozitáře dle vlastního výběru. V případě, že se rozhodl pro zelenou cestu otevřeného přístupu, může být zpřístupnění článku veřejnosti z repozitáře odloženo o 6 měsíců resp. 12 měsíců v případě humanitních a společenských věd, pokud to požaduje vydavatel. V případě, že se rozhodl pro zlatou cestu, musí být článek z repozitáře zpřístupněn v době publikace. Další povinností je vyplnění příslušných metadat, aby mohl být článek snadno dohledatelný a spojitelný s projektem. Důležitým aspektem je, že poplatky za publikaci v otevřených časopisech (také „Article processing charge“ nebo „APC“) jsou uznatelnými náklady projektu a mohou tak být hrazeny z grantu. Příjemce by dále měl vyvinout úsilí i k uložení a zpřístupnění výzkumných dat, která sloužila jako podklad pro publikaci.

K výzkumným datům se vztahuje další oblast pravidel programu H2020. Byl zaveden pilotní program otevřeného přístupu k vědeckým datům. Řešitelé projektů, které jsou do něj začleněny, mají povinnost zpracovat a zpřístupnit v repozitáři veškerá výzkumná data související s projektem, na něž byl udělen grant z prostředků H2020. Z tohoto pravidla je nicméně možné se vyvázat na základě množství důvodů – jde např. o možný zásah do osobních dat, duševního vlastnictví apod. V roce 2017 by měl nicméně být pilotní program nahrazen obecným principem otevřeného přístupu k vědeckým datům pro všechny projekty H2020.¹⁵ Možnosti vyvázat se z této povinnosti však zůstanou zachovány. Cílem je zároveň zlepšit management dat v projektech, proto jsou účastníci pilotního programu a později všichni účastníci nuceni vypracovávat tzv. data management plan (také „DMP“).

Současná a budoucí situace v oblasti otevřeného přístupu v ČR

Bohužel je nutné konstatovat, že i přes výše nastíněný rozvoj otevřeného přístupu k vědeckým informacím v celém evropském výzkumném prostoru, jeho adaptace v ČR dosud příliš nepokročila. Přestože se řada institucí přihlásila k Berlínské deklaraci, jen velmi málo z nich zavedlo vlastní institucionální politiku otevřeného přístupu. Univerzity využívají své repozitáře především k uveřejňování závěrečných prací studentů, ale ostatní vědecké publikace z nich veřejnosti přístupné nejsou. Některé pokusy zavést povinnost zpřístupňovat články v režimu otevřeného přístupu se nevydařily. Některé instituce (např. Vysoká škola chemicko-technologická) však disponují vlastním fondem, ze kterého podporují publikování v režimu OA.

Základním důvodem, proč o tuto problematiku nebyl dosud na českých univerzitách a výzkumných institucích velký zájem, je chování poskytovatelů národní podpory výzkumu a vývoje. Žádný z aktérů (TA ČR, GA ČR, některá ministerstva) nepožaduje po příjemcích grantů, aby byly publikace zakládající se na výsledcích projektů financovaných z veřejných prostředků uveřejňovány v režimu otevřeného přístupu. Určitá vlna zájmu o otevřený přístup na straně českých vědců nastala až s příchodem programu H2020. Jeho řešitelé se totiž musejí s povinnostmi týkajícími se otevřeného přístupu řádně vypořádat.

---

¹⁵ Viz <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/communication-european-cloud-initiative-building-competitive-data-and-knowledge-economy-europe>

K jen malému posunu došlo přesto, že RVVI schválila výše nastíněný materiál, který obsahoval jasné požadavky ve vztahu k národním poskytovatelům podpory i jejím příjemcům na implementaci předmětných ustanovení. Bohužel z důvodu obměny členů RVVI již nebyla v nově obsazeném sboru vůle se problematikou otevřeného přístupu zabývat.

Na základě apelu v podobě *Doporučení Komise ze dne 17. července 2012 o přístupu k vědeckým informacím a jejich uchování* byly národní strategie otevřeného přístupu přijaty v několika státech, které jsou s ČR srovnatelné (naposledy Slovinsko či Litva), v ČR se však situace příliš neměnila. Přestože tedy k vypořádání s touto problematikou vyzývala EK i RVVI, doposud k tomu nedošlo.

Na konci roku 2015 svolal národní referenční bod pro otevřený přístup, kterým je JUDr. Kratěnová z Technologického centra Akademie věd ČR kulatý stůl odborníků na danou problematiku. Přítomní se dohodli, že se pokusí situaci řešit vytvořením návrhu národní strategie otevřeného přístupu pro ČR v koordinaci se zástupci Úřadu vlády a MŠMT. V průběhu jara 2016 by měl být vypracován závěrečný návrh, který bude k dispozici subjektům, jichž se týká k připomínkování.

Česká národní strategie otevřeného přístupu k vědeckým informacím bude obsahovat mimo úvodu, právního rámce a shrnutí současného stavu i základní pravidla, jimiž by se měly dotčené instituce řídit. Základem pro jejich vypracování se stala především pravidla rámcového programu H2020, která byla výše popsána, a národní strategie otevřeného přístupu některých dalších evropských států. Bude tedy umožněno příjemcům podpory využívat jak zelené, tak zlaté cesty otevřeného přístupu k vědeckým publikacím. Náklady na otevřený přístup by přitom měly být v rámci projektu uznatelné. Širší debata se vedla nad omezením podpory hybridních časopisů, tedy takových, které jsou nabízeny za předplatné, ale umožňují i publikaci článků v režimu OA za uhrazení poplatku. Jejich služba je tak vlastně placena dvakrát. Další téma, se kterým se bude muset dokument vypořádat, se týká výzkumných dat. Bude nutné zvážit, zda i v českých podmínkách zavádět pilotní program a které vědní obory do něj budou případně zařazeny.

I přes určité nejasnosti je nicméně možné doufat, že ČR bude mít během roku 2016 připravenou vlastní strategii otevřeného přístupu k vědeckým informacím, která bude vyhovovat požadavkům EK a zařadí nás po bok dalších členských zemí EU, které již dlouhá léta otevřený přístup k vědeckým informacím prosazují.